

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Розглянуто підходи до трактування категорії "соціальний капітал". Досліджено вплив "груп Олсона" і "груп Патнема" на економічний розвиток розвинутих країн і країн, які розвиваються. Обґрунтовано двоякий вплив інститутів на динаміку економічного розвитку.

Ключові слова: соціальний капітал, інституціоналізм, інститути, реформи.

Some approaches to the interpretation of the category "social capital" are considered. The influences of "Olson groups" and "Putnam groups" on the economic development of developed and developing countries are studied. The double effect of institutions on the dynamics of economic development is substantiated.

Keywords: social capital, institutionalism, institutions, reforms.

Сучасна ідеологія реформ, які системно проводяться як у розвинутих країнах світу, так і у країнах, які розвиваються, базується на здобутках нової політичної економії та інституціональної теорії, широко використовуючи традиційний апарат макро- і мікроекономіки, теорії міжнародної торгівлі, економіко-математичного моделювання. Останнім часом особливе значення у реформах надається інституційній модернізації, яка раніше практично не враховувалася в ідеологіях реформаторів. Так, наприклад, базові принципи Вашингтонського консенсусу (табл. 1) повністю ігнорують інституційний фактор модернізації, залежність від попереднього розвитку країн, в яких здійснюються реформи, необхідність коригування не тільки "фіаско держави", але й "фіаско ринку", а також надто універсалізують характер висловлених рекомендацій, переоцінюють ефективність роздержавлення і приватизації, що, за оцінками багатьох авторитетних вчених (такіх, як Л. Клейн, Д. Родрік, Дж. Стігліц, М. Алексеев, О. Богомолов, Д. Львов, П. Катишев, В. Полтерович)¹, згубно позначилося на соціально-економічному розвитку країн, де проводилася модернізація відповідно до вимог Світового банку та МВФ.

¹ Див.: С т и г л и ц Дж. Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост-Вашингтонскому консенсусу. "Вопросы экономики" № 8, 1998, с. 4–34; R o d r i k D. Understanding Economic Policy Reform. "Journal of Economic Literature" Vol. XXXIV, 1996, p. 9–41; K l e i n L. R., M a r s h a l l P. The New Russia: Transition Gone Awry. Stanford, Stanford University Press, 2000, 154 p.; Л ь в о в Д. Экономика развития. М., "Экзамен", 2002, 236 с.; П о л т е р о в и ч В. М. Экономическая культура и трансформационный спад. "Экономика и математические методы" Т. 38, вып. 4, 2002, с. 23–31; К а т ы ш е в П. К., П о л т е р о в и ч В. М. Политика реформ, начальные условия и трансформационный спад. "Экономика и математические методы" Т. 42, № 4, 2006, с. 34–45.

Десять принципів Вашингтонського консенсусу

Принципи	Зміст принципів
1. Фіскальна дисципліна	Забезпечення незначного розміру бюджетного дефіциту з метою недопущення його фінансування через механізм інфляційного податку
2. Пріоритети державних витрат	Скорочення економічно необґрунтованих видатків бюджету (на утримання бюрократичного апарату, на оборону та субсидії) та направлення коштів в інфраструктурні проекти, на фінансування освіти та охорони здоров'я
3. Податкова реформа	Розширення податкової бази і зниження граничних податкових ставок
4. Фінансова лібералізація	Встановлення процентних ставок ринком (скасування низьких процентних ставок для привілейованих позикоодержувачів і досягнення не надто високої реальної ставки процента)
5. Обмінний курс	Підтримання єдиного обмінного курсу на рівні, достатньому для стимулювання експорту
6. Лібералізація зовнішньої торгівлі	Заміна торгових обмежень на тарифи, які доцільно поступово знижувати до 10% (як виняток, до 20%)
7. ПП	Скасування бар'єрів, які перешкоджають входу на внутрішні ринки іноземних фірм (створення однакових умов для конкурування національних та іноземних компаній)
8. Приватизація	Максимальна приватизація державних підприємств
9. Дерегулювання	Урядове скасування норм, які перешкоджають створенню нових фірм або обмежують конкуренцію (виняток – безпека та збереження навколишнього природного середовища)
10. Права власності	Обов'язок судової системи – забезпечити збереження прав власності без надмірних витрат

* Складено на основі: Полтерович В. М. К руководству для реформаторов: некоторые выводы из теории экономических реформ. "Экономическая наука современной России" № 1, 2005, с. 7–24; Полтерович В. М. Трансформационный спад в России. "Экономика и математические методы" Т. 32, вып. 1, 1996, с. 121–128; Williamson J. What Washington Means by Policy Reform. In: Latin American Adjustment: How Much Has Happened. Ch. 2, 1990 (<http://www.iie.com>).

Зокрема, “провал” фінансово-економічних реформ у країнах Латинської Америки та Африки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (Мексика 1995 р., Аргентина 2001 р.), “крах ілюзій” швидкого відновлення ВВП після розпаду командно-адміністративної системи у країнах Східної Європи і СНД, які виконували вказівки Вашингтонського консенсусу², зайвий раз підтверджують важливість розвитку теорії інституційних змін, а також вказують на недосконалість нинішнього стану її розробки. Наведені факти зовсім не означають необхідності обов'язкового “демонтажу” сформованих принципів, але вимагають їх суттєвого коригування, доповнення, вибіркового застосування з урахуванням історичних і культурних особливостей країн, де здійснюються реформи, послідовної реалізації процесу модер-

² До 90-х років падіння ВВП країн Латинської Америки становило щороку приблизно 0,8%, а з 90-х років показники економічного зростання не перевищували 1,5% річних. До початку 2000-х років країни Балтії втратили до 40% ВВП, а Україна, Грузія і Молдова – до 65%.

нізації (наприклад, Південна Корея використовувала при реформуванні економіки лише п'ять перших базових принципів Вашингтонського консенсусу).

Реформами треба вважати лише цілеспрямовану зміну інституційного ³ або технологічного ⁴ середовища, в якій беруть участь агенти, що розробляють і реалізують план трансформації. Ці два типи реформ є взаємозв'язаними, адже, якщо інституційне середовище добре відпрацьоване та успішно підтримує ринкові відносини (права власності, конкуренцію, захист контрактів), то технологічна модернізація проходить безперешкодно, формується інтенсивний потік інновацій, відбувається зростання економіки. Спонтанний розвиток економічних систем (коли, наприклад, роль держави зводиться лише до формального закріплення усталених норм поведінки) є скоріше “інерційною трансформацією”, а не реформами у їх класичному розумінні.

Головною проблемою країн, які розвиваються, у контексті формування інституційного середовища, яке б сприяло розвитку економіки у довгостроковому періоді, є неякісний соціальний капітал, дослідженню якого вітчизняною наукою приділено недостатньо уваги. “Тріаду соціального капіталу” прийнято визначати через сукупність норм поведінки, довіри і мережевої діяльності ⁵. Соціальний капітал є сукупністю відносин, які породжують дії ⁶, і ці відносини пов'язані з очікуваннями того, що інші економічні агенти виконуватимуть свої зобов'язання без застосування санкцій. Цю одночасну концентрацію очікувань і зобов'язань прийнято узагальнювати категорією “довіра” (чим більше зобов'язань нагромаджено в суспільстві, тим вищими є рівень взаємності і, відповідно, рівень соціального капіталу). Саме через соціальний капітал у суспільстві підтримується порядок на основі довіри, взаємоповаги, врахування індивідами не тільки приватних, але й суспільних інтересів ⁷ (своєрідна інституційна альтернатива державі, за допомогою чого здійснюється вклад в економічний розвиток у “горизонтальному напрямку”). Крім того, від запасів соціального капіталу залежать ефективність функціонування формальних інститутів та якість державного управління (вплив на економіку у “вертикальному напрямку”). Соціальний капітал і формальні інститути взаємодоповнюють одне одного, оскільки покликані вирішувати спільні завдання, а за достатнього запасу першого з них потреба в державному регулюванні значно скорочується (мінімальне застосування політико-адміністративного капіталу, пов'язаного із здатністю од-

³ Інституційна модернізація реалізується еволюційним шляхом, проте “зачіпає” практично всі аспекти життя суспільства (включаючи політичну систему).

⁴ Технологічна модернізація полягає в оновленні технологій, устаткування, обладнання, продукції, методів організації та управління, а також у структурній перебудові економіки, яка передбачає інтенсифікацію та інновації.

⁵ Див.: Поліщук Л., Меньшєв Р. Экономическое значение социального капитала. “Вопросы экономики” № 12, 2011, с. 46–65.

⁶ Див.: Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. “Общественные науки и современность” № 3, 2001, с. 122–139; Бурдье П. Социальное пространство и генезис “классов”. М., “Socio-Logos”, 1993, 458 с.; Сысоев С. А. К проблеме измерения социального капитала. “Теоретическая экономика” № 2, 2012, с. 42–50; Сысоев С. А. К вопросу происхождения категории “социальный капитал”. “Научные труды ДОНТУ”. Серия: экономическая. Вып. 40-2, 2011, с. 213–218; Бузгалин А. В. “Социальный капитал” как превратная форма генезиса посткапиталистических отношений. “Альтернативы” № 4, 2010, с. 4–32.

⁷ Див.: Coleman J. S. Foundations of Social Theory. Cambridge, Harvard University Press, 1990, 320 p.; Loury G. A Dynamic Theory of Racial Income Differences. In: Women, Minorities and Employment Discrimination. Lexington, “Lexington Books”, 1977, 310 p.

них агентів регулювати доступ до ресурсів і видів діяльності інших). Найважливішою функцією соціального капіталу є захист формальних інститутів від їх нецільового використання (отримання приватної вигоди за суспільний рахунок)⁸. У цьому контексті за умов демократії особливим суспільним благом є підзвітність влади, а дійовий контроль суспільства над нею вимагає існування такого типу соціального капіталу, як громадянська культура.

А. Токвіль уперше звернув увагу на важливість соціального капіталу для розвитку суспільства, називаючи його “мистецтвом об’єднання”. Вчений порівнював особливості об’єднання у добровільні організації громадян у Франції та США (літературні та спортивні клуби, релігійні організації, профспілки, комітети боротьби з рабством, насильством у сім’ї тощо), вважаючи, що у США вони є поширенішими та активнішими, а це не може не сприяти розвитку демократії. Завдяки розвитку соціального капіталу у США чимало соціальних послуг надаються недержавними організаціями, тоді як у багатьох європейських країнах їх забезпечення – виключна компетенція держави. Р. Солоу, через складність виміру та ідентифікації соціального капіталу, пропонував називати його “суспільними відносинами”, а Ф. Фукуяма розуміє під ним норми й цінності (формальні та неформальні), які роблять можливими колективні дії у групах людей⁹.

Е. Бенфілд у дослідженнях цінностей та орієнтацій сільських громад Південної Італії (так званого “морального базису” – *moral basis*) застосував концепцію етосу (*ethos*), який він визначає як суму характерних навичок, ідей, стандартів і кодів, що надають групі особливого та індивідуального характеру порівняно з іншими групами¹⁰. Аналізуючи звичаї південноіталійських громад, вчений робить акцент на зосередженості на матеріальних інтересах родини та небажанні діяти разом для спільного блага. Такий тип соціальних орієнтацій дослідник характеризує як “аморальну родинність” (*amoral familism*), під якою розуміє норми поведінки, згідно з якими “ти повинен співробітничати лише з членами своєї основної родини і намагатися використовувати усіх інших, оскільки якщо ти першим не використовуватимеш їх, то вони це робитимуть з тобою”¹¹. Домінування такого принципу співіснування спричиняє нездатність індивідів спільно вирішувати громадські справи та розрив зв’язку між будь-якими абстрактними принципами (ідеологіями) і поведінкою у повсякденних ситуаціях.

Деякі гіпотези щодо практичного функціонування етосу “аморальної родинності”, запропоновані дослідником, підтверджуються практикою соціально-економічного розвитку не тільки південних регіонів Італії, але й великої кількості країн, які розвиваються (в тому числі України): 1) якщо державний службовець є носієм етосу “аморальної родинності”, то він, імовірно, братиме хабарі; 2) у суспільстві “аморальної родинності” слабка суспільна воля заохочує режим, який підтримує порядок “силою рукою”¹².

⁸ Див.: По л и щ у к Л. Нецелевое использование институтов: причины и следствия. “Вопросы экономики” № 8, 2008, с. 38–44.

⁹ Див.: F u k u y a m a F. *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York, 1996, 306 p.

¹⁰ Див.: С т е п а н е н к о В. П. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах. “Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія” Т. 58: соціологічні науки, 2006, с. 48–58.

¹¹ Див.: B a n f i e l d E. *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago, The Free Press Glencoe, 1958, p. 32.

¹² Див.: т а м ж е, р. 92–96.

Відомий дослідник феномену соціального капіталу та його ролі в економічному розвитку Р. Патнем розуміє під ним здатність об'єднань індивідів до колективних дій заради досягнення спільної мети¹³, а одним з індикаторів його стану у суспільстві вважає “повагу до закону”. Правова свідомість і правова культура¹⁴ — інтегральні та багатовимірні феномени, пов’язані з традиціями, цінностями, усталеними звичаями громадян і громад у ставленні до закону та інституцій справедливості, а також із співвідношенням між звичаєвим правом (неформальними нормативними настановами і практиками) та формальною системою права. Проблема колективних дій виникає у зв’язку з попередженням можливих “фіаско ринку” внаслідок неузгодженості приватної та суспільної вигід, коли дії учасників виключно у власних інтересах не забезпечують Парето-оптимального використання наявних ресурсів (але можуть сприяти рівновазі за Нешем). “Ринкових фіаско” допомагає уникнути узгоджена координація дій, за якої кожний учасник відмовляється від індивідуально найкращого рішення заради колективного блага, в результаті чого отримує вищий рівень вигід, ніж у разі відсутності такої координації. Фактично ця неформальна частина інституційного середовища як суспільний ресурс “підживлює” “модернізацію знизу”, тоді як формальні норми і правила здатні сприяти “модернізації зверху”.

Дослідження соціального капіталу нерідко стикаються з тією проблемою, що “кількісні дослідження цього феномену “потерпають” від недосконалості методології та якості даних”¹⁵. І хоча вченими вже сформовано приблизний перелік показників соціального капіталу у контексті інклюзії індивідів у соціальну мережу та її визначальні риси¹⁶ (наприклад, поширеність практик донорства, волонтерства, доброчинності; рівень корупції; ухилення від сплати податків; ступінь залучення громадськості до процесу прийняття політичних рішень; кількість об’єднань громадян; активність виборців; кількість зареєстрованих злочинів; кількість абонентів мережі Інтернет або мобільного зв’язку), які дозволяють оцінити сприятливість того або іншого інституційного середовища, все ж усі вони пов’язані переважно із зовнішніми факторами впливу на мотивацію (такими, як осуд громадськості за ухилення від доброчинних пожертв на користь хворих і бідних; загроза санкцій за недотримання податкового та антикорупційного законодавств; державна підтримка донорів; “підкуп” виборців).

На наш погляд, більший інтерес становить проблема внутрішньої мотивації у стимулюванні розвитку соціального капіталу. Деякі вчені¹⁷ наводять випадки порушення дипломатами правил паркування автомобілів у країні перебування як класичні приклади недостатньої внутрішньої мотивації. Дискримінація мігрантів

¹³ Див.: Putnam R. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, 1993, 368 p.; Hellwell J. F., Putnam R. *Economic Growth and Social Capital in Italy*. “*Eastern Economic Journal*” Vol. 21, 1995, p. 295–307.

¹⁴ Див.: Степаненко В. П. Зазнач. праця, с. 49–50.

¹⁵ Див.: Гурієв С. Три источника — три составные части экономического империализма. “*Общественные науки и современность*” № 3, 2008, с. 18–32.

¹⁶ Див.: Knack S. *Social Capital and the Quality of Government: Evidence from the States*. “*American Journal of Political Science*” Vol. 16, № 4, 2002, p. 772–783; Полишук Л., Меньшєв Р. Зазнач. праця, с. 46–65; Янишівський В. М. Методичні підходи до інтегральної оцінки інтелектуального капіталу регіону. “*Демографія та соціальна економіка*” № 2, 2010, с. 16–25.

¹⁷ Див.: Fisman R., Miguel E. *Corruption, Norms and Legal Enforcement: Evidence from Diplomatic Parking Tickets*. “*Journal of Political Economy*” Vol. 115, № 6, 2007, p. 1020–1048.

за різними ознаками (расою, релігією, мовою, етнічною належністю і громадянством)¹⁸ також може слугувати прикладом недостатнього розвитку соціального капіталу в тій чи іншій країні. Проте, оскільки оцінити вплив внутрішніх факторів на соціальний капітал за допомогою методу формалізації практично неможливо, це сприяє міждисциплінарній комунікації економіки, соціології, права, а також інтеграції економічних концепцій в інші суспільні науки. Р. Коуз з приводу ситуацій відсутності достовірних даних при аналізі соціально-економічних процесів сформулював теорію “економіки класної дошки”, в якій він акцентував увагу на неможливості врахування усіх факторних ознак і на відсутності потреби в цьому. “Часто економічна політика розглядає лише ті ситуації, що розв’язуються на класній дошці. Уся необхідна інформація є наперед заданою, а вчитель “грає” за всіх учасників одразу: визначає ціни, встановлює податки й розподіляє субсидії (на дошці) з метою підвищення суспільного добробуту. Проте в реальній економічній системі немає ніякого вчителя. Немає нікого, кому б були довірені задачі, що розв’язуються на класній дошці”¹⁹. Отже, кожний економічний агент діє в умовах невизначеності та ризику, сформованих “правил гри”, які досить важко змінити, порівнюючи свої вигоди з втратами і на цій основі формуючи стратегію поведінки у певному інституційному середовищі.

Серед великої кількості форм капіталу (економічний (у тому числі грошовий), виробничий, товарний, природний, людський, організаційний, символічний, культурний)²⁰ саме для соціального більшою мірою притаманні ознаки суспільного ресурсу, адже його основу формує мережа соціальних зв’язків, яка використовується для трансляції інформації, економії ресурсів, посилення довіри між партнерами, формування індивідуальної репутації та перетворення її на надбання суспільства, мобілізації ресурсів для реалізації суспільних проєктів, розповсюдження достовірної інформації між економічними агентами, взаємного навчання правил поведінки. Проте у контексті теорії колективних дій М. Олсона²¹ не можна однозначно стверджувати, що соціальний та політико-адміністративний капітали використовуються індивідами виключно для досягнення суспільних цілей і підвищення ефективності функціонування організацій суспільного сектору економіки. Умовно індивідів можна поділити на дві категорії: “групи Патнема”, цілями діяльності яких є досягнення суспільних вигід, співпраця і координація дій (концепція *homo gesirgicans*), підвищення “прозорості” влади, та “групи Олсона”, які мають власні цілі (концепція *homo economicus*), створюють і розподіляють блага виключно між членами клубу.

Зазначимо, що діяльність чиновників, які максимізують особисту цільову функцію, враховуючи при цьому суспільні інтереси (“групи Патнема”), розглядається у працях А. Амсден, А. Ведемана, П. Еванса, Б. Камінгза, М. Кастельса,

¹⁸ Див.: Степанова О. В. Накопичення соціального капіталу в системі інтеграції мігрантів. “Ефективна економіка” № 2, 2012 (<http://www.economy.nauka.com.ua>).

¹⁹ Див.: Коуз Р. Фирма, рынок и право. М., “Дело”, 1993, 260 с.

²⁰ Див.: Радаєв В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. “Экономическая социология” Т. 3, № 4, 2002, с. 20–32; Армстронг М. Стратегическое управление человеческими ресурсами. М., “ИНФРА – М”, 2003, 327 с.; Чухно А. А. Інформаційна пост-індустріальна економіка: теорія і практика. К., “Логос”, 2003, 631 с.; Грішнова О. А. Соціальний капітал: сутність, значення та взаємозв’язок з іншими формами капіталу. “Україна: аспекти праці” № 3, 2009, с. 19–23.

²¹ Див.: Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп. М., Фонд экономической инициативы, 1995, 165 с.

Р. Патнема, Н. Флігстіна та інших²². Аналізу активності чиновників, які максимізують особисту цільову функцію, використовуючи власне службове становище у бюрократичній ієрархії (“групи Олсона”), присвятили свої праці Е. Бенфілд, Дж. Б’юкенен, Е. Крюгер, Д. Мюллер, В. Нісканен, М. Олсон, Г. Таллок та інші²³. Проте будь-який бюрократичний апарат має як “грабіжницькі” риси, так і риси держави розвитку²⁴. Вважаємо, що їх співвідношення залежить саме від інституційного середовища, в яке “вбудовано” апарат державного управління²⁵, а особливо – від рівня розвитку соціального капіталу. Підтвердженням цьому є праця С. Нека і Ф. Кіфера “Чи сприяє соціальний капітал економічному виграшу?”²⁶, які на початку 90-х років провели масштабні дослідження рівня розвитку соціального капіталу у розвинутих країнах і країнах, які розвиваються. Результати їхніх наукових розробок дозволяють стверджувати, що у країнах з розвинутим інституційним середовищем, високим рівнем довіри до влади та значним обсягом ВВП на особу домінують “групи Патнема” (з окремими винятками) (табл. 2).

З 2008–2009 рр. масштабні дослідження соціального капіталу проводяться інститутом “Легатум” (Legatum Institute) за такими індикаторами: рівень довіри; масштаби пожег; ступінь розвитку волонтерства; поширення практики допомоги стороннім особам; соціальна підтримка близьких; розвиток інституту шлюбу;

²² Див.: A m s d e n A. The State and Taiwan’s Economic Development. In: Bringing the State Back. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 78–107; W e d e m a n A. Looters, Rent-Scrapers and Dividend-Collectors: Corruption and Growth in Zaire, South Korea and the Philippines. “The Journal of Developing Areas” Vol. 31, № 4, 1997, p. 457–478; E v a n s P. Predatory, Developmental and Other Apparatuses: a Comparative Political Economy Perspective on the Third World State. “Sociological Forum” Vol. 4, № 4, 1989, p. 561–587; E v a n s P. State Structures, Government-Business Relations and Economic Transformation. In: Business and the State in Developing Countries. Cornell, Cornell University Press, 1997, p. 63–88; C u m i n g s B. Webs with no Spiders, Spiders with no Webs: the Genealogy of the Developmental State. In: The Developmental State. Cornell, Cornell University Press, 1999, p. 61–93; Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. К., “Основи”, 2001, 256 с.; Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., 2000, 608 с.; P u t n a m R. Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy. Princeton, Princeton University Press, 1993, 368 p.; Флигстин Н. Государство, рынки и экономический рост. “Экономическая социология” Т. 8, № 2, 2007, с. 41–60.

²³ Див.: Banfield E. Зазнач. праця; Б’юкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном. М., “Таурус Альфа”, 1997, с. 207–445; K r u e g e r A. The Political Economy of the Rent-Seeking Society. “The American Economic Review” Vol. 64, № 3, 1974, p. 291–303; Мюллер Д. Общественный выбор III. М., 2007, 185 с.; N i s k a n e n W. A. Non Market Decision Making: The Peculiar Economics of Bureaucracy. “The American Economic Review” Vol. 58, № 2, 1968, p. 293–305; O l s o n M., S a r n a N., S w a m y A. Governance and Growth: a Simple Hypothesis Explaining Cross-Country Differences in Productivity Growth. “Public Choice” Vol. 102, № 3–4, 1998, p. 341–364; T u l l o c k G. The Economics of Special Privilege and Rent-Seeking. Kluwer, Kluwer Academic Publishers, 1989, 320 p.

²⁴ Держава розвитку (*developmental state*) – держава, що підтримує і стимулює економічне зростання, забезпечуючи сталий розвиток через виробництво суспільних і квазісуспільних благ, субсидування розробок нових технологій, інвестування у НДДКР і систему вищої освіти, активну участь у процесі формування інституційного середовища для інноваційного розвитку. Економічний розвиток набирає форму модернізації в тому випадку, коли здійснюється “впровадження” нових механізмів, які стимулюють розробку і реалізацію довгострокової стратегії розвитку економіки, заснованої на широкому застосуванні технологічних, організаційних та інституційних інновацій.

²⁵ Див.: С а б л и н К. С. Государство развития в разных институциональных условиях. “Журнал институциональных исследований” Т. 2, № 4, 2010, с. 30–39.

²⁶ Див.: K n a c k S., K e e f e r P h. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. “The Quarterly Journal of Economics” Vol. 112, № 4, 1997, p. 1251–1288.

релігійність у суспільстві; соціальна згуртованість і взаємодія у сім'ї та громаді. Статистичні дані та результати опитувань узагальнюються в єдиний індекс розвитку соціального капіталу, який є складовою індексу процвітання (Legatum Prosperity Index). Згідно з таблицею 3, де наведено індекс розвитку соціального капіталу за 2009–2011 рр., його найгірший стан спостерігається у Пакистані (–5,1 бала у 2009 р. і –2,01 бала у 2011 р.), а найкращий – у Норвегії (4,47 бала у 2009–2011 рр.).

Таблиця 2*

Виміри соціального капіталу (міжнародні порівняння)

Країни	Trust (%)	Civic (%)	Confidence in government	Olson groups	Putnem groups
Норвегія.....	61,2	40,8	0,72	0,24	0,63
Фінляндія.....	57,2	40,6	0,66	0,06	0,29
Швеція.....	57,1	41,6	0,65	0,27	0,64
Данія.....	56,0	40,3	0,76	0,24	0,61
Канада.....	49,6	39,7	0,70	0,52	0,29
Австралія.....	47,8	38,3	0,64	0,45	0,35
Нідерланди.....	46,2	38,4	0,63	0,53	0,25
США.....	45,4	40,5	0,61	0,83	0,42
Великобританія...	44,4	40,1	0,54	0,38	0,36
Швейцарія.....	43,2	40,9	0,65	0,22	0,29
Японія.....	40,8	37,5	0,46	0,14	0,21
Південна Корея...	38,0	39,6	0,61	0,31	0,12
Індія.....	34,3	42,7	0,60	...	...
ПАР.....	30,5	37,0	0,70	0,52	0,16
Аргентина.....	27,0	39,5	0,28	0,19	0,21
Нігерія.....	22,9	39,2	0,73	...	...
Чилі.....	22,7	36,8	0,64	0,33	0,14
Мексика.....	17,7	34,6	0,53	0,28	0,14
Туреччина.....	10,0	42,4	0,61	...	...
Бразилія.....	6,7	37,6	0,55	0,31	0,16

* Складено на основі: Knack S., Keefer Ph. Зазнач. праця; Inglehart R. Codebook for World Values Surveys. Ann Arbor, Institute for Social Research, 1994, 426 p.

Trust відображає рівень довіри у суспільстві, коли більшість респондентів зазначають, що можуть повністю довіряти людям (переважно близьким знайомим); Civic – відповідно, рівень розвитку громадянського суспільства, коли більшість респондентів, наприклад, не уникають сплати податків, не використовують можливість безплатного проїзду, не привласнюють випадково знайдені гроші тощо; Confidence in government – рівень довіри громадян до урядових структур; Olson groups – розвиток “груп Олсона” у суспільстві (бали вказують на їх активність, де 0 – мінімальна, 1 – максимальна); Putnem groups – розвиток “груп Патнема” (бали вказують на їх активність, де 0 – мінімальна, 1 – максимальна).

Якщо порівнювати темпи зміни соціального капіталу, то його істотне поліпшення відзначено у Пакистані (+3,09 бала), Аргентині (+0,74 бала), Мексиці (+0,73 бала), Китаї (+0,64 бала), Швеції (+0,6 бала), Україні (+0,59 бала) та Білорусі (+0,52 бала). Але, оскільки більшість з цих країн належать до держав з економіками, що розвиваються, то рівень розвитку соціального капіталу залишається у них незначним (від –2,01 бала у Пакистані до 1,36 бала у Білорусі) порівняно з розвинутими економіками (4,47 бала у Норвегії, 4,23 бала у Новій Зеландії, 3,89 бала в Австралії, 3,79 бала у Нідерландах тощо). Погіршення соціального капіталу стосується, насамперед, країн з розвинутими економіками, де його рівень скоротився на 0,73 бала у Швейцарії, на 0,58 бала в Угорщині, на 0,44 бала в Австрії,

Таблиця 3*

**Динаміка розвитку соціального капіталу
у країнах світу у 2009–2011 рр.**

Країни	Роки			Зміни
	2009	2010	2011	
Аргентина.....	-0,35	0,01	0,39	+0,74
Австралія.....	3,73	3,73	3,89	+0,16
Австрія.....	2,45	2,45	2,01	-0,44
Беларусь.....	0,84	1,05	1,36	+0,52
Бельгія.....	1,51	1,51	1,50	-0,01
Бразилія.....	-0,51	-0,18	-0,12	+0,39
Великобританія....	2,93	3,04	3,08	+0,15
Греція.....	-1,42	-1,90	-1,15	+0,27
Данія.....	4,16	4,16	4,32	+0,16
Естонія.....	0,58	0,13	0,13	-0,45
Ізраїль.....	0,76	1,78	1,11	+0,35
Індія.....	-2,19	-2,30	-2,49	-0,30
Ірландія.....	3,12	2,86	3,21	+0,09
Іспанія.....	0,78	0,49	0,86	+0,08
Італія.....	0,25	0,77	-0,11	-0,36
Канада.....	3,31	3,28	3,34	+0,03
Китай.....	0,32	0,85	0,96	+0,64
Мексика.....	-0,02	0,29	0,71	+0,73
Нідерланди.....	3,64	3,64	3,79	+0,15
Німеччина.....	2,12	1,97	2,04	-0,08
Нова Зеландія.....	4,03	4,03	4,23	+0,20
Норвегія.....	4,47	4,47	4,47	0,00
Пакистан.....	-5,10	-4,98	-2,01	+3,09
Польща.....	1,01	1,01	1,21	+0,20
Португалія.....	-0,38	-0,38	-0,14	+0,24
Росія.....	-0,24	-0,10	0,12	+0,36
США.....	3,34	2,76	3,22	-0,12
Угорщина.....	-0,18	-0,18	-0,76	-0,58
Фінляндія.....	3,42	3,42	3,58	+0,16
Франція.....	0,60	0,14	0,56	-0,04
Україна.....	-0,10	-0,58	0,49	+0,59
Чехія.....	0,64	0,64	0,61	-0,04
Чилі.....	-0,80	-0,40	-0,27	-0,53
Швеція.....	2,84	2,84	3,44	+0,60
Швейцарія.....	3,60	3,60	2,87	-0,73
Японія.....	0,84	0,68	1,04	+0,20

* Складено на основі: The 2011 Legatum Prosperity Index: an Inquiry Into Global Wealth and Wellbeing (<http://www.prosperity.com>).

²⁷ Див.: (<http://www.euricse.eu/sites/euricse.eu>).

²⁸ Див.: (www.ciriec.ulg.ac.be).

²⁹ Див.: (<http://www.socialcapitalgateway.org>).

на 0,36 бала в Італії та на 0,12 бала у США. Цьому чималою мірою сприяла світова фінансово-економічна криза, що “підірвала” довіру громадян не тільки до державних і фінансових інститутів, але й до добродійної мотивації та взаємної підтримки. У країнах, які розвиваються, навпаки, рівень соціального капіталу зростає, що зумовлювалося не тільки його загальним низьким індексом, але й прагненням громадян знайти нові способи розв’язання соціально-економічних проблем “в обхід” держави.

Взагалі проблемами дослідження соціального капіталу займаються наукові та громадські установи. В Італії, наприклад, функціонує *European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises (Euricse)* ²⁷, а у Бельгії – *International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC)* ²⁸, завдання яких полягає у пошуку діалогу між науковцями і практиками з питань забезпечення соціально-економічного добробуту, підтримки громадянської ініціативи, розширення співпраці та зміцнення довіри. А спеціально створений сайт *Social Capital Gateway (SCG)* ²⁹ містить наукові матеріали для вивчення соціального капіталу (публікації досліджень, анонси конференцій, грантів і вакансій). В Україні у 2010 р. створено громадську організацію “Інститут досліджень соці-

ального капіталу”, завданнями якої є ³⁰ професіональне вивчення і популяризація концепції соціального капіталу; сприяння розвитку демократії та розбудові громадянського суспільства в Україні; розвиток соціальної активності населення. Протягом 2011 р. уже було проведено декілька наукових заходів, присвячених розвитку соціального капіталу в Україні (“Соціальний капітал та політична участь”; “Соціальний капітал: сучасні аспекти дослідження та розвитку”). З огляду на існуючий рівень корупції, найпроблемнішим аспектом формування соціального капіталу в Україні є соціальний капітал еліт.

Хоча соціальний капітал еліт позитивно впливає на роботу органів влади (адже довіра у середовищі політиків і чиновників, а також спільні демократичні цінності, які вони сповідують, сприяють підвищенню ефективності роботи суспільного сектору економіки, і дослідження, проведені у Німеччині ³¹, Великобританії ³², Італії ³³ та Польщі ³⁴, підтверджують цю залежність), все ж у моделі політико-економічного кругообороту частіше домінують “групи Олсона”. Це пов’язано з декількома факторами: по-перше, у країнах з невисокими показниками рівня життя населення, яких на карті світу більше, ніж країн з високими стандартами соціально-економічного розвитку, індивіди іманентно прагнуть задоволення першочергових потреб (“піраміда потреб Маслоу” ³⁵), а тому сповідування принципів поведінки “груп Олсона” не тільки у сфері бізнесу, але й у соціальній та політичній активності громадян стає буденним явищем; по-друге, поєднання високого попиту на державне регулювання з недовірою до держави та незадоволеністю роботою органів влади у багатьох країнах, які розвиваються (так званий “парадокс соціального капіталу” ³⁶), є головною причиною пошуку політичної ренти і небажання індивідів приєднуватися до “груп Патнема”; по-третє, для ефективного функціонування “груп Патнема” необхідно здійснювати перманентні інвестиції в організаційне та інформаційне забезпечення розвитку соціального капіталу, а очікування результату від узгоджених дій економічних агентів може тривати досить довго, тоді як “групи Олсона” досягають цілей і розподіляють “клубні блага” із значно меншими затратами ресурсів. Таким чином, “міграція” індивідів з однієї групи до іншої є переважно одновекторною (з “груп Патнема” до “груп Олсона”) (рис. 1), тоді як протилежний напрям руху вимагає кардинальних економічних зрушень, реального “діалогу” влади і громадян, демократії, політичної стабільності, соціальної безпеки, що є притаманним для розвинутих країн з тривалою історією розвитку громадянського суспільства і важко “імплантується” у середовище, де тривалий час сповідувались інші цінності.

Чимало зарубіжних економістів ³⁷, обґрунтовуючи важливість розвитку соціального капіталу, апелюють до його виняткової ролі у процесі зниження неявних

³⁰ Див.: (<http://www.expert-portal.org/travel>).

³¹ Див.: C u s a k T. Social Capital, Institutional Structures and Democratic Performance: a Comparative Study of German Local Governments. “European Journal of Political Research” Vol. 35, № 1, 1999, p. 1–34.

³² Див.: C a s e y T. Social Capital and Regional Economies in Britain. “Political Studies” Vol. 52, № 1, 2004, p. 96–117.

³³ Див.: P u t n a m R. Зазнач. праця.

³⁴ Див.: D z i a l e k J. Social Capital and Economic Growth in Polish Regions. “MPRA Working Paper” № 18287, 2009, p. 121–135.

³⁵ Див.: M a s l o w A. Motivation and Personality. New-York, “Harper and Row”, 1954, 91 p.

³⁶ Див.: A g h i o n P., A l g a n Y., C a h u c P., S h l e i f e r A. Regulation and Distrust. “Quarterly Journal of Economics” Vol. 125, № 3, 2010, p. 1015–1049.

³⁷ Див.: F u k u y a m a F. Зазнач. праця; A l m o n d G., V e r b a S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, Princeton University Press, 1963, 450 p.

витрат суспільства та інституційного прогресу. Йдеться про “витрати безладу” та “витрати примусу і контролю”, які не враховуються у теорії трансакційних витрат (до їх класичних видів прийнято відносити витрати пошуку інформації; витрати на здійснення переговорів та укладання контрактів; витрати виміру; витрати специфікації та захисту прав власності; витрати опортуністичної поведінки)³⁸. “Витрати безладу” виникають внаслідок надмірних витрат на захист угод і проєктів, які можуть залишитися нереалізованими через дефіцит довіри між економічними агентами, на економічну та особисту безпеку, на подолання дефіциту суспільних благ і “занепаду” соціальної сфери, боротьбу з нерегульованими екстерналіями (горизонтальний вплив). “Витрати примусу і контролю” зумовлені зусиллями держави з консолідації суспільства та стимулюванням політичної активності громадян (вертикальний вплив), і саме якісний розвиток соціального капіталу сприяє економії цієї частини витрат.

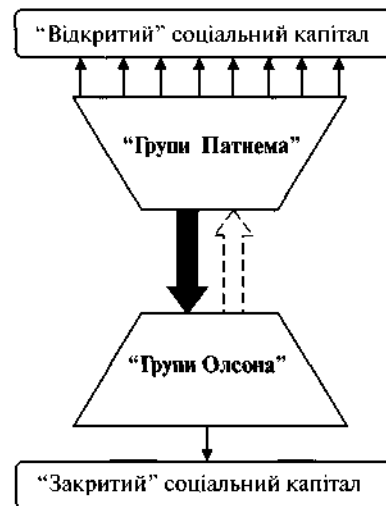

Рис. 1. Вектори міграції “груп Патнема” і “груп Олсона”

Уявлення про економічне значення соціального капіталу дає “крива інституційних можливостей”³⁹, яка ілюструє здатність суспільства контролювати як “витрати безладу”, так і “витрати примусу і контролю”. За достатнього запасу соціального капіталу “витрати безладу” є відносно невеликими і можуть бути знижені до прийнятного рівня ефективними діями держави без надмірних “витрат примусу і контролю” (крива I_1 рис. 2). За нестачі соціального капіталу “витрати безладу” стають істотнішими, а скорочення їх рівня за участі держави супроводжується надмірним зростанням “витрат примусу і контролю” (крива I_2 рис. 2).

Наведені на рисунку 2 витрати не слід плутати з окремими видами трансакційних витрат, оскільки саме “витрати безладу” свідчать про неефективне функціонування суспільного сектору економіки, який не забезпечує належного рівня суспільних благ (виконання ним функцій “де-юре” не відповідає “де-факто”), внаслідок чого економічні агенти витрачають додаткові ресурси на захист власних прав. У свою чергу, “витрати примусу і контролю” є характерними для країн з

³⁸ Див.: Історія економіки та економічної думки: XX – початок XXI ст. Навчальний посібник. К., “Знання”, 2011, с. 458.

³⁹ Див.: Djankov S., Glaeser E., Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The New Comparative Economics. “Journal of Comparative Economics” Vol. 31, № 4, 2003, p. 595–619.

нерозвинутим громадянським суспільством (“плата за відсутність демократії”). Наприклад, неналежна якість автомобільних доріг в Україні та Росії є причиною численних ДТП, збитки від яких обчислюються не тільки вартістю втраченого майна, але й здоров’ям і життям громадян. Відшкодування ж завданих збитків організаціями, які несуть відповідальність за якість суспільного блага “автомобільна дорога”, через судову систему в умовах “слабкості” інститутів громадянського суспільства часто є нереальним у зв’язку з бюрократизмом, корупцією, прогалинами у законодавстві. До того ж бракує досліджень, які б обґрунтовували втрати суспільства від інвалідності або смерті громадян (у вартісному вираженні недоотриманого ВВП і несплачених податків) порівняно з витратами на належне утримання автомобільних доріг або якісне фінансування інших суспільних благ.

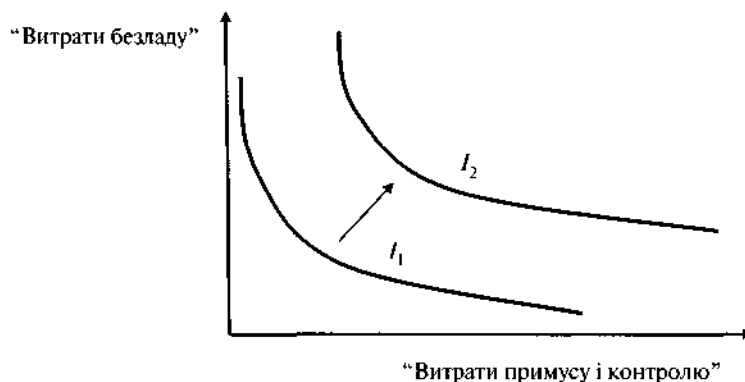

Рис. 2. Соціальний капітал і межі інституційних можливостей

У багатьох країнах, які розвиваються, аналогічна ситуація склалась у сферах охорони здоров’я, освіти, державного управління, безпеки і оборони, оскільки держава, конституційно “закріплюючи” та визнаючи права громадян на той чи інший вид суспільних благ, внаслідок неякісної роботи організацій суспільного сектору економіки не виконує своїх функцій, а громадяни для розв’язання існуючих соціально-економічних проблем нерідко віддають перевагу корупційним механізмам, а не зусиллям з консолідації інститутів громадянського суспільства. Таку ситуацію спричиняє існування двох типів інституційних ефектів: *хреодного* (від грецького *chre* — “визначений наперед” і *odos* — “шлях”), на якому базується теорія “*path dependency*” (від англійського — “залежність від минулого”), та *гіперселекції*. Хреодний ефект пов’язаний з тим, що з певних випадкових причин (наприклад, через несприятливе зовнішнє середовище) те чи інше явище починає розвиватися за неоптимальною траєкторією, “зійти” з якої з часом стає дедалі важче⁴⁰. У даному випадку селекційний відбір не діє або його результати починають проявлятися лише в історично віддаленій перспективі⁴¹. Ефект гіперселекції означає, що деякі неефективні, неконкурентоспроможні інститути все ж захоплюють певну “інституційну нішу” і втримують її⁴². В цьому випадку йдеться не тільки про природні монополії, але й про ситуації, коли “інституційно слабкі” держави штучно підтримують неефективний з точки зору суспільства розподіл ресурсів в

⁴⁰ Див.: Чаусовский А. Формальное и неформальное в экономике. Донецк, 2001, 206 с.

⁴¹ Див.: Ющенко Н. К., Чаусовская Е. А. Институциональные ловушки в переходной экономике. “Наукові праці ДонНТУ”. Серія: економічна. Вип. 103-2, 2006, с. 60–66.

⁴² Див.: Безгинов А. И. Институциональная экономика: хреодный эффект. “Ефективна економіка” № 6, 2011 (<http://www.economy.nauka.com.ua>).

інтересах певного кола осіб (наприклад, у багатьох країнах, які розвиваються, система державних закупівель базується на “відкатах”, зловживанні привілейованим становищем, шахрайстві, тоді як у розвинутих країнах якісне інституційне середовище дозволяє звести прояви таких “інституційних пасток” до мінімуму)⁴³.

Резюмуючи, підкреслимо, що вплив інститутів на динаміку економічного розвитку є двояким: як позитивним, так і негативним. Усе залежить від початкових інституційних умов, які і визначають успіх реформ, адже навіть неістотні історичні події не можуть ігноруватись у довгостроковому періоді, оскільки нерідко слугують першоосновою того чи іншого явища⁴⁴. Ці історичні події є своєрідними інституційними обмеженнями, які внаслідок інертності технологічної, інституційної та політичної структур економіки можуть приводити економічну систему до ситуації “розширення” або “згортання” обмінів⁴⁵. Якщо внаслідок випадкових історичних подій початковий набір інститутів виявився порівняно неефективним, то економічна система відтворюватиме такі неефективні стани, доки не виникне нова ситуація (цілеспрямований вплив через “модернізацію зверху” або “модернізацію знизу”). У країнах, які розвиваються (у тому числі в Україні), надмірна централізація політичної системи та жорстка “вертикаль влади” нерідко звужують простір для суспільної ініціативи, зменшують можливості застосування соціального капіталу для поліпшення показників рівня життя населення і для стимулювання економічного зростання. В Україні особливо гостро постає проблема “дефіциту соціального капіталу еліт”, коли чиновники вищих щаблів державного управління використовують наявний соціальний капітал виключно для задоволення особистих інтересів або ж керуються принципом “аморальної родинності” у комунікаціях із соціумом (а це, у свою чергу, неминуче спричиняє активізацію “груп Олсона” і практичне витіснення з політичного простору “груп Патнема”). “Модернізація знизу” блокується також відсутністю довіри громадян до органів влади та їхньої впевненості у тому, що колективні або індивідуальні зусилля із захисту порушених прав можуть принести позитивні результати. Тому для формування сприятливих інституційних очікувань у країнах із “слабкими” інститутами першочерговим завданням реформаторів має стати збільшення прошарку середнього класу, заінтересованого у вдосконаленні інститутів, з одночасним послабленням стимулів до поведінки, що відхиляється від бажаної (“проблема фрірайдера”, корупція, “дисертаційна пастка” тощо).

Стаття надійшла до редакції 3 травня 2012 р.

⁴³ За даними SFO, за 2001–2009 рр., внаслідок розголошення конфіденційної інформації у сфері державних закупівель у машинобудівній, нафто- і газодобувній галузях Ірану, Росії, Єгипту, Сінгапуру та ОАЕ, цим державам було завдано збитків майже на 100 млн. дол.

⁴⁴ Див.: Васильєва Е. Н. Асимметричность институциональной и технологической структур экономики: проблемы взаимосвязи и взаимовлияния. “Вопросы регулирования экономики” Т. 2, № 1, 2011, с. 56–68.

⁴⁵ Див.: Волчок В. В. Нейтральные рынки, нейтральные институты и экономическая эволюция. “Экономический вестник Ростовского государственного университета” Т. 2, 2004, с. 56–68.